

УДК 94:[378.6:37](477)

О. А. МАРЧУК*

СУСПІЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ВЧИТЕЛІВ В УРСР (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років)

Висвітлено питання становища вчителів у суспільстві УРСР у другій половині 1950-х–першій половині 1960-х років: ставлення влади до вчительської інтелігенції, контроль з боку держави ідеологічної спрямованості освітян, специфіка праці та відпочинку, матеріальне забезпечення педагогів. Показано переваги і недоліки праці вчителів, які впливали на їх саморозвиток, трудову діяльність та рівень престижності цієї професії.

Ключові слова: вчителі; суспільне становище; хрущовська “відлига”; реформа; ідеологія; умови праці; політика влади.

Останнім часом досить актуальним в історичній науці є висвітлення проблем певного історичного періоду через різні верстви суспільства, соціальні групи. Популярності набуває вивчення специфіки життя та діяльності селянства, робітників, студентства, науково-педагогічної інтелігенції та вчительства. Вчителі завжди були і є важливим прошарком інтелігенції, оскільки саме вони формують майбутнє нації.

Із розбудовою суверенної Української держави перед органами державної влади та управління постали складні завдання поліпшення матеріального становища педагогічних працівників та підвищення престижу вчительської праці. Розгляд місця вчителів у тогочасному суспільстві на основі архівних документів уможливило показ реалій життя вчителів і врахування попереднього досвіду для вирішення типових на сьогодні недоліків у цій сфері.

У сучасній науковій літературі питання особливостей суспільного становища вчителів у період хрущовської “відлиги” висвітлено однобічно. У працях таких істориків, як П. П. Панченко¹, С. В. Кульчицький², М. В. Даниленко і В. К. Баран³, Л. В. Ковпак⁴ це питання досліджується на основі сучасних методологічних принципів. Розглядаються найважливіші питання життя та діяльності педагогічної інтелігенції, але не в повному обсязі. Більш детально становище педагогів у зазначений період висвітлено в дисертаційному дослідженні Л. М. Романець⁵ та статтях Л. Д. Березівської⁶, О. В. Логвиненко⁷.

Метою статті є спроба на основі архівних матеріалів показати особливості життя, діяльності та місця вчителів в суспільстві УРСР у другій половині 1950-х–першій половині 1960-х років.

* *Марчук Олена Анатоліївна* – аспірант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Наша держава отримала суперечливу освітянську спадщину. З одного боку, це – самовіддана праця, творчий ентузіазм, вагомі здобутки та інновації вчителів, з іншого – викривлена система освіти, що ігнорувала інтереси особистості, нівелювала, а то й відкрито зневажала її національні почуття, керувалася виданими за межами України правовими документами, літературою.

Незважаючи на певне послаблення ідеологізації в суспільстві з приходом “відлиги”, керівництво КПРС все ж таки намагалося тримати під контролем педагогів. Все починалося з підготовки молодих спеціалістів у педагогічних вишах. Аналіз навчальних планів свідчить про спроби підготувати тут спеціаліста з досить незначним рівнем загальної культури, до того ж відірваного від національних коренів. Із навчальних планів було вилучено вивчення мови і літератури, історії і культурної спадщини України. Курсу історії і культури України не було навіть на історичних факультетах⁸.

Для успішного вирішення питання перебудови системи народної освіти важливе значення мала ідейна озброєність вчительських кадрів. Тому цьому питанню обкомами КП України приділялася значна увага. По всіх регіонах Української РСР проводилася робота з вчителями. Наприклад, в 1959/1960 навч. році понад 7 тис. учителів Волинської області були охоплені різними формами партійної і комсомольської освіти. В школах працювали 192 теоретичні семінари з питань комуністичного виховання та 341 гурток з вивчення історії КПРС, філософії, політекономії. Понад 6 тис. працівників освіти були членами Товариства для поширення політичних і наукових знань, біля 7,5 тис. учителів працювали агітаторами, 5,7 тис. брали участь у різних гуртках художньої самодіяльності. Значно зріс прошарок вчителів-комуністів і комсомольців. У школах і позашкільних установах діяли 74 партійні організації, які об’єднували 1 062 члени і кандидати в члени КПРС, 2 622 учителя були членами ЛКСМУ⁹. Біля 8 тис. учителів Волинської області були лекторами і агітаторами, 5 413 вчителів – членами спілки з розповсюдження політичних і наукових знань¹⁰.

Обласний, районний і місцевий комітети профспілки Львівської області проводили значну роботу з освоєння вчителями марксистсько-ленінської теорії, підвищення загальної культури і педагогічної майстерності. В 1960/1961 навч. році в усіх школах області було організовано вивчення матеріалів XXII з’їзду КПРС. З цього приводу проводилися конференції районного масштабу і в школах¹¹.

Під керівництвом партійних організацій в усіх учительських колективах Вінницької області також вивчалася марксистсько-ленінська теорія і, зокрема, матеріали XXII з’їзду КПРС та пленумів партії. Підвищення ідейно-політичного рівня учителів проводилося через теоретичні семінари, конференції, бесіди і політінформації, яких нараховувалося більше тисячі¹².

Усі вчителі Дніпропетровської області також підвищували свій ідейно-політичний рівень, вивчаючи матеріали ХХІІ з'їзду партії і нову Програму. Для вчителів організовувалися за матеріалами ХХІІ з'їзду партії цикли лекцій, теоретичні конференції. Так, у Томаківському районі для вчителів за матеріалами з'їзду прочитано 47 доповідей і лекцій. 2 595 вчителів області працювали пропагандистами і 7 793 – лекторами¹³.

Виконуючи рішення ЦК КПРС “Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах” і постанову Пленуму ЦК КП України “Про стан ідеологічної роботи в Україні і заходи по її поліпшенню”, вчителі республіки брали активну участь в агітаційно-пропагандистській і культурно-масовій роботі серед широких мас населення. Тільки в системі партійної освіти Української РСР пропагандистами, консультантами та лекторами працювало близько 25 тис. педагогів. У складі Об'єднання з розповсюдження політичних і наукових знань працювало 110 тис. учителів і працівників народної освіти (близько 50 % усього складу учасників Об'єднання)¹⁴.

Значну роботу вчителі Української РСР проводили з пропаганди педагогічних знань серед населення. Вони брали активну участь у роботі 150 батьківських університетів, 13 000 лекторіїв, якими було охоплено 1 млн 330 тис. батьків, 1 800 шкіл матері, де навчалися 80 тис. чол.¹⁵

У Київській області вчителями – членами Об'єднання з розповсюдження політичних і наукових знань протягом 1959/1960 навч. року прочитано для населення 35 тис. лекцій з науково-популярних тем. У с. Гоголево (нині – с. Гоголів) Броварського району Київської області лекторська група вчителів протягом 1960 р. прочитала понад 400 лекцій, 15 вчителів цієї школи працювали агітаторами. Тільки з пропаганди матеріалів V сесії Верховної Ради СРСР вони провели близько 150 лекцій і бесід¹⁶.

Вчителі Львівської області також проводили пропагандистську роботу. Більше 1 400 вчителів у цьому році працювали пропагандистами. Членами спілки з розповсюдження політичних і наукових знань були 6 537 вчителів. Тільки за перше півріччя 1962 р. ними було прочитано 40 тис. лекцій, у т. ч. 3 тис. з педагогічної тематики¹⁷.

Для тих, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію, в Донецькій області організовувалися консультації, проводилися теоретичні співбесіди. По області близько 30 тис. вчителів були охоплені партійною пропагандою¹⁸.

Більшість вчителів були агітаторами на заводах, фабриках, колгоспах. Наприклад, вчителі Кисличеватської школи Томаківського району Дніпропетровської області М. І. Колосай та О. А. Яременко проводили теоретичні конференції на фермах колгоспу “Перемога” на теми: “Про духовний обмін будівельників комунізму”, “Про зародження нового комунізму в нашому суспільстві”¹⁹.

Після впровадження у школах політехнічного навчання вчителям доводилося створювати наочність, готувати пристосовані приміщення, працювати на пришкільних ділянках, обладнувати майстерні. У більшості шкіл щомісяця проводилися цілий ряд засідань і нарад, в яких брали участь усі вчителі школи: засідання педрад, наради класних керівників, засідання предметних комісій, виробничі наради, профспілкові збори, семінарські заняття.

З прийняттям у квітні 1959 р. Закону “Про зв’язок школи з життям” та введення відповідного виробничого навчання, у вчителів значно побільшало клопоту, адже тепер їх відправляли наказами, розпорядженнями в обов’язковому порядку разом із учнями на практику на промислові підприємства, будівельні і сільськогосподарські об’єкти.

У літній період учителі працювали з учнями на виробничій практиці на промислових підприємствах, будівництві і в сільському господарстві. Під час літніх канікул учителі працювали з учнями в туристичних походах, міських і заміських піонерських таборах. На практику вчителів направляли в обов’язковому порядку в усіх школах. Такі направлення були оформлені в письмовій формі наказів і розпоряджень або надавалися усно.

Під час проходження сільськогосподарської практики за кожним учителем закріплювалося 20–30, а то і 35 учнів, за поведінку і виконання робіт, стан здоров’я, харчування та дозвілля яких він ніс відповідальність. Учителеві гарантувався 4–6 годинний робочий день, вихідні дні та перебування на практиці – не більше 15–18 днів. Але в реальності вчителі разом із дітьми працювали на різних сільськогосподарських роботах по 6–8 годин на день, у нічний час та у вихідні дні теж залишалися зі школярами, не отримуючи ніяких компенсацій за години, відпрацьовані понад встановлені. Таким чином, вчителі не могли використати повністю свою відпустку. Праця вчителів на виробничій або сільськогосподарській практиці оплачувалася по середньому заробітку. Вчителям, які їхали на практику в колгоспи, кошти не виплачувалися, вони забезпечувалися лише безкоштовним харчуванням і транспортом²⁰.

У Сумській області літня виробнича практика на промислових підприємствах проводилася на основі домовленості між адміністрацією школи і підприємства. Контролювали практику класні керівники. На 1-го педагога в середньому припадало 15–20 учнів. Крім класних керівників від заводу виділялися керівники теорії і виробничої практики. Робочий день тривав 4–6 год.²¹

На заводі ім. Малишева у м. Харків влітку 1958 р. практику проходили учні 112-ї школи. Всього нараховувалося 2 групи 8-х класів і 3 групи 11-х класів по 30 чоловік. На 1-го вчителя припадало 30 учнів. Практика тривала 24 дні. В Онуфріївському районі Кіровоградської об-

ласті на час літньої виробничої практики в сільському господарстві на 1-го вчителя припадало 35 учнів²².

Робота вчителів під час літніх канікул в Ржищівському районі Київської області проводилася після завершення екзаменів у двотижневий термін. Учні 8–9 класів Ржищівської середньої школи ім. Олега Кошового, де діяли класи з виробничим навчанням, а також учні Пиївської середньої школи проходили чотириденну практику в РТС та заводі “Радіатор”. Вся практика проходила під керівництвом учителів спеціальних предметів (біологів, вчителів практикуму, машинознавства та електротехніки), а також класних керівників²³.

Учителі разом із закріпленими учнями в Чернівецькій області працювали на різних сільськогосподарських роботах (боротьба з рослинами-шкідниками, сушіння сіна) по 6-8 год. на день. Після роботи, а також в нічний час учителі перебували разом із дітьми. Зарплату вчителі одержували таку ж, як і за роботу в школі, нічим не компенсувалися і вихідні дні. Вихідні дні учителів, як і учнів, використовували для організованого відпочинку і розваг (екскурсії та походи в ліс і гори)²⁴.

Учителі більшості шкіл м. Ялти з учнями допомагали колгоспам в очищенні площ виноградників від шкідливих рослин, проводили зрошення ґрунту і допомагали в зборі урожаю фруктів. При школі № 6 у м. Ялта учні з класними керівниками будували новий корпус з 6-ти класних кімнат²⁵.

Спостерігалися факти порушення встановленого для учителів у період літніх канікул режиму робочого часу: в організованих при школах дитячих таборах Харківської області вчителі, працюючи по 9 год. в день (ті, хто займав керівні посади в таборі – по 10-12 год.), не тільки не отримували за це компенсації, але й ті з них, хто не мав повного тижневого навантаження, навіть не забезпечувалися тарифною ставкою²⁶.

У туристичні походи вчителі їхали добровільно, так як вони проходили за рахунок робочого часу, а в заміські табори – за рахунок своєї відпустки.

У червні 1959 р. у ряді районів Київської області проходила поетапна туристично-краєзнавча естафета, присвячена 40-річчю ВЛКСМ. З туристами в похід по рідному краю відправлялися вчителі-географи та історики. Крім цього, учні здійснили ряд екскурсій на могилу Т. Г. Шевченка в Канів, Трипілля, до м. Києва²⁷. Такі заходи проводилися під керівництвом учителів, які виділялися дирекцією за наказом школи.

Заробітна плата вчителям у більшості областей виплачувалася своєчасно. Рівень заробітної плати вчителів, у порівнянні з іншими верствами суспільства, був конкурентоздатним. Заробітна плата вчителя I розряду з вищою освітою, який мав стаж в середньому 10 років, складала 1100 крб. Але ж не всі вчителі мали вищу освіту, I розряд і по-

вне тижневе навантаження. Навантаження вчителів сільських шкіл в основному було нормальне, але навантаження вчителів міських шкіл, особливо мовників та істориків, в багатьох випадках – менше ставки. Наприклад, учитель Ротмистрівської школи Черкаської області П. С. Сторчовий пропрацював викладачем фізвиховання 20 років, але внаслідок скорочення годин мав навантаження лише 8 год. і одержував зарплату 296 крб. На його утриманні були дружина і дочка²⁸.

Вчителі сільської місцевості не мали належного постачання продуктами харчування. Наприклад, вчителі Рудківського району Дрогобицької області часто скаржилися, що вони в сільських крамницях не можуть купити продуктів першої необхідності²⁹.

Погано забезпечувала торговельна сітка сільських учителів хлібом, крупою, цукром і іншими продуктами харчування. Вчителям у ряді районів Житомирської області для закупівлі продуктів харчування потрібно було їхати за 20-40 км до районних центрів, що негативно відбивалося на роботі шкіл³⁰.

У більшості районів Київської області вчителі в основному були задоволені послугами сільмагу. У Бородянському районі належне постачання продуктів мали більше 75 % вчителів, оскільки вони проживали недалеко від залізниці. У віддалених селах району (Ральське, Козинці, Здвизівка) постачання хлібом та іншими продуктами було нерегулярним. У деяких селах райспоживспілки не постачали цукор і муку по 3-4 місяці³¹.

У 1959/1960 навч. році якісний склад учителів збільшився за рахунок випускників денної та заочної форм вишів. З метою заохочення педагогів у цьому навчальному році 1569 вчителям було присвоєно почесне звання Заслуженого вчителя школи УРСР, 403 вчителі нагороджені почесними грамотами Президії Верховної Ради Української РСР, 23 232 вчителі нагороджені знаком “Відмінник народної освіти”, 27 536 вчителів – Грамотами Міністерства освіти УРСР³².

У Миколаївській області 38 учителів отримали звання “Заслужений вчитель Української РСР”, 552 педагоги були нагороджені орденами і медалями, значок “Відмінник народної освіти” отримали 370 осіб, грамотами Міністерства УРСР нагороджені 450 вчителів, 40 вчителів були занесені на Дошку пошани³³.

За багаторічну і віддану працю 18 750 вчителів нагороджені орденами і медалями Союзу РСР, в тому числі: орденом Леніна – 1 676 осіб, орденом Трудового Червоного Прапора – 1 669 осіб, орденом “Знак Пошани” – 2 755 осіб і медалями – 12 650 осіб³⁴. Ці нагороди вчителям були вручені на з’їзді вчителів Української РСР згідно з наказом Президії Верховної Ради СРСР. Річ у тім, що цих нагород в основному були удостоєні директори шкіл, завідувачі обласних та районних відділів освіти, а от учителі у списках зустрічаються не так часто.

За невтомну творчу працю 18 учителів Волинської області в 1962 р. були нагороджені орденами і медалями, 14-ти вчителям присвоєно почесне звання “Заслужений вчитель УРСР”, 241 учитель, директор, завуч і працівник районного відділу народної освіти нагороджені значком “Відмінник народної освіти”, почесними грамотами Міністерства освіти УРСР³⁵.

У скрутному матеріальному становищі залишалися вчителі-пенсіонери, які після багаторічної роботи в школі позбавлялися всіх комунальних послуг³⁶. Учителі-пенсіонери, які не працювали, вкрай потребували допомоги в забезпеченні паливом, освітленням, квартирами. Пенсіонери одержували пенсію по 500 крб, мешкаючи на приватних квартирах, оплачували по 50-70 крб за квартиру, 280 крб за паливо та 42 крб за освітлення, крім цього було досить важко придбати паливо.

Таким чином, аналіз документів засвідчує, що існуюча система аж ніяк не сприяла професійному зросту учителя з метою цілісного виховання учнів та творчого самовдосконалення власної особистості. Учитель не мав вільного часу. Його “зайнятість” не була фактором, який сприяв підвищенню загального рівня його гуманітарної культури. Також соціальне середовище не було сприятливим для виникнення бажання у випускників вузів їхати працювати за спеціальністю, особливо в сільські школи, багато з них не з’являлися на роботу за місцем призначення. Наприклад, тільки у 1958/1959 навч. році не прибули за призначенням 1 211 випускників, що створювало труднощі в навчально-виховному процесі. Школа швидко поповнювалася за рахунок тимчасових, а іноді і випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Через недостатнє забезпечення вчителів житлом, паливом, продуктами харчування створювалася хоч і незначна, але плінність кадрів. Наприклад, в 1960–1961 рр. з Літинського району Вінницької області виїхало 32 учителі, з Уланівського району – 26, з Муровано-Куриловецького району – 27³⁷. У багатьох районах Харківської області, особливо у віддалених, також спостерігалася значна плінність кадрів через незадовільні житлові умови і погане постачання продуктами харчування і хлібом. А ті, що там залишалися, вимушені були заводити домашнє господарство, що заважало роботі³⁸.

В період реформування освіти М. С. Хрущовим влада контролювала діяльність вчителів та їх ідеологічну спрямованість. По всій території Української РСР проводилася робота з вчителями через різні форми партійної і комсомольської освіти. З упродовженням у школах політехнічного навчання вчителі були додатково зайняті пристосуванням шкіл, готували наочність, працювали над вдосконаленням своїх знань, більшість часу проводили на роботі навіть у літній період. Заробітна плата виплачувалася своєчасно, але в сільській місцевості постачання продуктами харчування проводилося не завжди належним чином, не

до кінця було вирішене питання з комунальними послугами. Хоча система всіляко витісняла рідну мову з навчального процесу, працювала в межах офіційної ідеології, а фінансувалася за залишковим принципом, саме вчителі були тим прошарком інтелігенції, яка в і в таких важких умовах не зраджувала національні інтереси.

¹ Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К., “Либідь”, 1997. – 352 с.

² *Кульчицький С. В.* Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 123–128.

³ *Баран В. К., Даниленко В. М.* Україна крізь віки в 15-ти т. – Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.

⁴ *Ковпак Л. В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

⁵ *Романець Л. М.* Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945–друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Романець Людмила Миколаївна. – Вінниця, 2010. – 246 с.

⁶ *Березівська Л. Д.* Шкільна реформа 1856–1860 років: причини, хід, напруги / Л. Д. Березівська // Шлях освіти. – 2004. – № 4. – С. 38–42.

⁷ *Логвиненко О. В.* Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950–1960-х роках // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 10. Хрущовська “відлига”: передумови, реалії, наслідки. Матеріали “круглого столу” / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006.

⁸ Там само. – С. 203–214.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 27.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 31, спр. 1467, арк. 177.

¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 5.

¹² Там само, арк. 21.

¹³ Там само, арк. 34.

¹⁴ Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 2928, арк. 12.

¹⁵ Там само, арк. 13.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 6.

¹⁸ Там само, арк. 41.

¹⁹ Там само, арк. 35.

²⁰ Там само, спр. 22, арк. 2.

²¹ Там само, арк. 7.

²² Там само, арк. 21.

²³ Там само, арк. 23.

²⁴ Там само, арк. 45.

²⁵ Там само, арк. 27.

²⁶ Там само, арк. 44.

- ²⁷ Там само, арк. 23.
²⁸ Там само, спр. 20, арк. 85.
²⁹ Там само, арк. 48.
³⁰ Там само, арк. 52.
³¹ Там само, арк. 64.
³² Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 2928, арк. 10.
³³ Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 95, арк. 115.
³⁴ Там само, ф. 166, оп. 15, спр. 2928, арк. 10.
³⁵ Там само, спр. 2672, арк. 1.
³⁶ Там само, ф. Р-5098, оп. 1, спр. 20, арк. 85.
³⁷ Там само, спр. 95, арк. 20.
³⁸ Там само, арк. 177.

The article deals with the issues of the teachers USSR social status in the second half of 1950-first half of 1960: the government's attitude to teachers' intelligence, control of the ideological orientation of educators, specifics of work and rest, financial supporting of teachers. The advantages and disadvantages of teacher's work that influenced their self-development, career level and prestige of the profession are highlighted in the article.

Key words: teachers; the social status; the Khrushchev's "thaw"; the reform; the ideology; the working conditions; the government policy.